

УДК 94(430).086 : 438.082 «1939/1945»

КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР МАЙДАНЕК*Марина Михайлюк*

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
e-mail: m.mykhayluk@mail.ru

Про нацистський концтабір, що знаходився на території окупованої Польщі, відомостей в Україні не так багато, а спеціальних наукових публікацій про нього взагалі немає. Хоча тема нацистських концтаборів донині є доволі актуальною та потребує більш повного, бажано, окремого дисертаційного дослідження. Основну інформацію про табір черпаємо із сайту Музею-Меморіалу «Майданек» [5], порівнюючи з матеріалами польсько-радянської комісії з розслідування нацистських злочинів [2], які покладені в основу документальної бази Нюрнберзького трибуналу [6] та публікаціями фронтového кореспондента К. Сімонова [3; 8], який побував у таборі відразу після його звільнення радянськими військами. Додаткові дані можна знайти на спеціалізованих інтернет-сайтах – російського Центру та Фонду «Голокост» [1; 7], Музика періоду Голокосту [4], в ізраїльських [9] і польських виданнях [10].

Майданек знаходився неподалік Любліну та займав площу у 270 га землі. Він став першим концтабором, який побачили червоноармійці, звільнивши в'язнів 22 липня 1944 р. У складі військ 1-го Білоруського фронту перебував радянський письменник і кореспондент газети «Красная звезда» Костянтин Сімонов, який першим передав побачене та почуте від звільнених в'язнів і в'язниці охорони, опублікувавши нарис «Табір знищення» [8]. Письменник зловив себе на думці, що отримана інформація перекреслила все його життя доти. Нарис не раз перевидався, а у середині 1970-х і на початку 1980-х років вийшли фронтові записи Сімонова про роки війни. У період замовчування Голокосту, він продовжував писати про євреїв-жертв нацизму та героїв війни. В одній зі своїх ранніх статей письменник зазначав: «Я на власні очі побачив газові камери, печі крематорію із залишками недопалених трупів, сарай із взуттям, шибениці, банки з кришталями газу «Циклон-Б», канцелярію, завалену паспортами. ...Першого дня мені здалося, що я втрачаю розум». Далі описав бараки охорони, будинок розпусти, в якому «працю-

вали» повіями – жінки-в'язні табору й у разі вагітності знищувалися. Однак історія з колишнім прем'єр-міністром Франції, який нібито був в'язнем Майданеку і там загинув, виявилася неправдивою, оскільки Леон Блюм перебував в одному з концтаборів на території Німеччини. Письменник зупинився на жахливому існуванні людей, які перебували у відчаї та безвиході через постійне відчуття голоду й антисанітарні умови життя, тому чекали на смерть як на порятунк від мук. Частина людей втрачала розум, дехто намагався звести рахунки із життям – кидаючись на електризовану проволочку огорожі [1; 8, с. 15, 18].

У 1944 р. режисер-документаліст Роман Кармен зняв фільм «Майданек». Про долю в'язнів табору повідомляє німецький архів містечка Бад-Арольсен (поблизу Франкфурта), де зберігається чотири типи колекції документів: списки в'язнів концтаборів, тюрем і гетто за 1933-1945 рр., документи про примусову працю часів Другої світової війни, списки біженців і переміщених осіб, які пройшли через Німеччину, матеріали про зниклих дітей. В архіві міститься інформація на сотень тисяч в'язнів з різних нацистських таборів (Бухенвальду, Маутхаузена, Вестенборку, Освенциму й ін.), у тому числі депортаційні списки, персональні картки в'язнів. Всесвітньо відомим є прізвище Анни Франк, депортованої з Вестенборка до Освенциму. У концтаборах на кожного в'язня заповнювалася особиста картка, яка містила прізвище, домашню адресу, дати народження, прибуття та смерті. У багатьох в'язнів Майданеку дата смерті позначена вереснем 1942 р. Документацію передала радянська сторона [7].

Метою статті є аналіз функціонування табору «Майданек» у роки Другої світової війни з акцентом на побутові умови перебування в'язнів, методи масового знищення людей і приховування слідів злочину.

Протягом трирічного функціонування табору його назва кілька разів змінювалася: від Люблінського табору для військовополонених до Люблінського концентраційного табору Ваффен СС [10, с. 32]. Поряд з цим неофіційно

використовувалася назва «Ферніхтунгслагер» (табір знищення) [2, с. 101; 8, с. 6]. Установа підпорядковувалася берлінській інспекції концтаборів, а з березня 1942 р. – Департаменту економіки й адміністрації СС [5].

Упродовж війни Майданек виконував кілька функцій. Спочатку передбачався як табір для тримання польських і радянських військових, які потрапили у полон протягом 1939-1941 рр. Згодом частину території стали використовувати під час реалізації програми з «остаточного вирішення єврейського питання» в Європі й операції «Рейнгард» (знищення євреїв Генерал-губернаторства). Майданек слугував виправним місцем для польського цивільного населення, представників руху Опору чи їх посібників, які відбували покарання (за саботаж нацистських наказів і розпоряджень; допомогу підпільникам і партизанам; перебували як заручники або як депортовані особи з анексованих земель); транзитним табором для сотень тисяч тимчасових в'язнів, які очікували відправки до інших концтаборів Райху. Отож Майданек використовувався як табір для військовополонених, концтабір, табір смерті, трудовий табір і місце тимчасового ув'язнення.

У різні часи комендантами працювали есесівці: штандартенфюрер Карл Отто Кох (з вересня 1941 р.), оберштурмбанфюрер Макс Кегель (серпень – вересень 1942), штурмбанфюрер Герман Флорштедт (листопад 1942 – жовтень 1943), оберштурмбанфюрери Мартін Вайс (листопад 1943 – травень 1944) і Артур Лібехеншел (травень – липень 1944). Коменданти відповідали за роботу штабу, політичного, адміністративного, статистичного, санітарного та пропагандистського відділів. Табірний персонал нараховував до 1200 осіб, серед яких перебували румунські, югославські та білоруські фольксдойче, радянські військовополонені (українці, росіяни й ін.), які пройшли ідеологічний і військовий вишкіл у тренувальному таборі «Травники» (поблизу Любліна). Служба охорони, окрім есесівського патруля з німецькими вівчарками, включала також литовський поліцейський батальйон та охорону бараків, укомплектовану з в'язнів.

Допоміжна охоронна поліція, створена з в'язнів, грала важливу роль у функціонуванні табору, оскільки саме вона відповідала за дотримання дисципліни та виконання німецьких розпоряджень. За добру роботу в'язні-поліцаї мали певні привілеї, зачасту саме від них залежало життя решти. Щоб не втратити привілейоване становище, поліцаї поводили себе

досить жорстко та немилосердно, тому повагою не користувалися. Ця категорія в'язнів відрізнялася іншим одягом, пов'язками із зазначенням їхніх функцій і наявністю батогів, як атрибуту влади. Проте не всі з них використовували надані повноваження з метою особистого збагачення й отримання відзнак. Серед них були й ті, хто застосовував зв'язки з табірною адміністрацією задля допомоги іншим в'язням [5].

За версією К. Сімонова будівництво Майданеку планувалося за зразком Дахау та розпочалося взимку 1940/1941 рр. [8, с. 3]; в ізраїльських джерелах мова йде про кінець 1941 р. [9, с. 235]. Однак на сайті Музею-Меморіалу повідомляється, що створення табору розпочалося восени 1941 р., після липневого відвідування Гімлером Люблінського округу. Контроль за будівництвом і відповідальність за створення стаціонарного комплексу для початкового розміщення 25-50 тис. в'язнів, яких мали використовувати на різноманітних роботах на благо Райху, Гімлер поклав на начальника поліції і СС округу Оділо Глобочника. Проте загальний план будівництва табору затвердили значно пізніше – 23 березня 1942 р. Він передбачав розміщення близько 150 тис. осіб [5].

Спочатку на будівництві працювали польські цивільні громадяни (висококваліфіковані робітники й інженери), до яких згодом приєдналися польські військовополонені, а з серпня 1941 р. пригнали першу тисячу радянських полонених (у тому числі євреїв). До цього часу у таборі був побудований 1 блок з 10 бараків. З часом прибули групи політичних в'язнів – чехів і поляків, яких перевели з інших таборів, де вони перебували з 1933 р. Восени 1941 р. до табору привели перші 2 тис. євреїв з Люблінського гетто. 3 грудня з люблінської в'язниці надійшло ще 1100 поляків, заарештованих за будь-яку провину перед окупаційною владою (несплату податків тощо). Відтак до зими кількість робітників значно збільшилася.

У квітні 1942 р. у табір привезли 12 тис. словацьких євреїв і політв'язнів. Протягом травня прибували транспорти з Райху (Німеччини, Австрії, Чехії). На цей час будівництво перших чотирьох блоків було завершено. Саме у травні закінчився перший етап будівництва табору, не лише житлових бараків, але й підсобних і спеціальних приміщень. Табір і надалі продовжував розширюватися, але темпи будівництва були вже інші. З осені 1942 р. в'язні табору до будівельних робіт не допускалися, їх щоденний раціон харчування зменшився [8, с. 4-8].

На початку роботи установи, адміністративні будівлі та приміщення для персоналу були розташовані у Любліні. Згодом увесь табір поділили на кілька секцій (полів). Протягом літа 1942 – весни 1943 рр. на території розташовувалися житлові бараки та господарські будівлі: склади для зберігання різноманітних речей, одягу та взуття в'язнів та євреїв-жертв Голокосту, продуктів харчування, технічні склади, швейний, деревообробний і залізобудівний цехи-майстерні, магазини, їдальня, стайня, споруди табірної адміністрації й охорони, бараки для зберігання військової техніки, лазня, перукарня, медпункти, лікарня, казино, гаражі, заправка. В одному з бараків розміщувався жіночий персонал. Комендант табору займав будиночок поряд з дорогою на Хелм. Інші об'єкти табору включали газові камери, крематорій, кремаційні вогнища, езекуційні камери.

До початку 1943 р. завершилося будівництво 6 секцій, але остання так і не стала діючою. У кожній секції містилося 20-24 дерев'яні бараки. Усього нараховувалося 144 бараки (не враховуючи господарські приміщення), хоча житловими вважалися 108, в яких розміщувалося 500-700 в'язнів (іноді до 1 тис.) при нормі у 150-300 осіб на барак. Загалом у таборі нараховувалося 280 різноманітних об'єктів [5; 10, с. 32].

У першій секції, зведеній протягом осені 1941 – на початку 1942 рр., розміщувалося 20 бараків, де спочатку перебували радянські військовополонені, а згодом цивільні в'язні. З кінця 1941 р. працював медпункт і чоловічий лазарет, який у серпні 1943 р. був переведений до поля № 5. Його місце зайняв жіночий лазарет. Однак після евакуації жінок у 1944 р. лазарет знову став чоловічим. На території секції знаходився крематорій і сховище для тіл. У другій секції розміщувалося 22 бараки. У них тримали поляків та євреїв. У травні 1943 р. секція була перетворена на польовий шпиталь для радянських військовополонених (інвалідів) і вийшла за межі компетенції керівництва табору.

У третій секції з травня 1942 р. тримали польських політичних в'язнів, а з січня 1943 р. – політв'язнів різних національностей. У липні 1943 р. кілька тижнів розміщувалися депортовані родини із Замойщини. Після ліквідації табору, секція використовувалася НКВС для тримання захоплених військовослужбовців підпільно-партизанської Армії Крайової (АК) і селянських батальйонів. Секція № 4 перебувала в експлуатації з серпня 1942 р. У казармах

тримали чоловіків різних національностей. З травня по серпень 1943 р. розміщувалися євреї з гетто. Згодом у бараках мешкала зондеркоманда табору.

Секцію № 5 почали будувати у вересні 1942 р. З жовтня 1942 р. до вересня 1943 р. у секції знаходився жіночий табір, де тримали і дітей. Службу несли 28 жінок-охоронців під керівництвом Ельзи Еріх, підпорядкованій коменданту Майданеку. План створити окремий табір для дітей не був реалізований, тому єрейські, білоруські та польські діти з Замойщини перебували поруч з дорослими. Згодом жінки були переведені у секцію № 1, а їх місце зайняв чоловічий лазарет. Протягом травня 1943 – липня 1944 р. секція використовувалася як робітничий табір Вермахту. В'язні трудового табору не підпорядковувалися есеївській адміністрації Майданеку. У таборі перебувало від 1 до 2 тис. осіб, звезених з населених пунктів округу з метою будівництва укріплень довкола Любліну. Деяких в'язнів використовували для обслуговування та підтримки життєдіяльності табору, на різних ремонтних роботах. У червні 1944 р. у трудовому таборі була проведена релігійна служба двома священиками з Любліну. Згодом частина в'язнів була звільнена адміністрацією, а решта дочекалася звільнення червоноармійцями [5].

Після двох вдалих спроб втечі радянських військовополонених у травні-червні 1942 р., з метою їх подальшого уникнення, чотири секції Майданеку, окрім жіночого табору, огородили чотирьохметровою дротовою огорожею зі струмом та удосконалили систему охорони. Сторожові вишки укомплектували кулеметами, а весь табір обнесли подвійним колючим дротом з третім електрифікованим рядом [8, с. 22-23]. Одночасно Майданек міг вмістити до 45 тис. осіб [2, с. 101; 6, с. 373]. У в'язненими тримали громадян більшості європейських і частини азійських країн (у т.ч. нейтральних): СРСР, Третього Райху (включно з чеським Протекторатом «Богемія і Моравія»), Франції, Бельгії, Голландії, Данії, Італії, Швейцарії, Іспанії, Греції, Югославії (серби, хорвати), Норвегії, Угорщини, Туреччини, Китаю [6, с. 373; 8, с. 12].

За віросповіданням переважали християни та іудеї, але зустрічалися мусульмани та представники інших світових релігій [8, с. 12]. Найбільшу групу ув'язнених становили слов'яни (поляки, росіяни, білоруси, українці) та євреї. Представники інших націй, зокрема французи і німці, склали незначний відсоток від загальної кількості бранців [5]. Про національний склад жертв К. Сімонов писав, що підлога табі-

рної канцелярії, після останньої евакуації в'язнів, була завалена сотнями документів (паспортами, посвідченнями особи, робітничими книжками тощо). «Виписую документи... На підлозі однієї кімнати – паперовий могильний пагорб усієї Європи», – зазначав він [1].

З весни 1942 р. почали прибувати численні транспорти з німецькими, чеськими, польськими євреями. Зокрема, кілька тисяч євреїв з Люблінського гетто та його околиць прибуло у квітні-травні. Напевно, це були ті 6 тис. осіб, яких за два дні знищили. За літо привезли 18 тис. чеських і словацьких євреїв. У грудні 1942 р. кілька тисяч євреїв і греків перевели з Освенциму. На початку 1943 р. транспорти почали прибувати з Генерал-губернаторства (Радома, Кельце, Ченстохова, варшавської в'язниці «Павяк», Львова, Любліна) й інших регіонів. Протягом квітня-серпня 1943 р. у табір пригнали євреїв з ліквідованих гетто у Варшаві та Білостоку. Так, у травні 60 тис. євреїв привезли з Варшавського гетто. Все літо й осінь, з інтервалом у кілька днів, прибували транспорти (до 1 тис. осіб у кожному) з в'язнями Заксенхаузена, Дахау, Флоссенбурга, Нойгаймма, Гросс-Розена, Бухенвальда. Це був «відпрацьований матеріал», який передавався для знищення. Протягом 1944 р. звели близько 7 тис. невиліковно хворих або у стані крайнього фізичного виснаження [5; 8, с. 10-11].

В'язнів табору реєстрували у бараку № 43. Замість імен їм чіпляли індивідуальні номери та позначки, що відображали причину ув'язнення. Діти до 14 років записувалися у документи своїх матерів і проживали разом з ними. Номери видавлювали на металевих табличках, які носили на шії або зап'ясті, нашивали на одяг. Під ним розміщувався трикутник, який повідомляв причину ув'язнення: червоний – політв'язень, два перехресних (червоний і жовтий) – єврей, зелений – кримінальний злочинець, фіолетовий – ув'язнений за релігійною ознакою, рожевий – гомосексуаліст, чорний – «антисоціальний елемент». У середині трикутника вишивалася перша німецькомовна літера, що означала громадянство. В'язням, запідозреним у спробі втечі, помічали задню частину одягу червоним колом на білому фоні. Заручники відзначалися прямокутником. Радянські військовополонені носили позначку «SU» (Sowjet Union). Одяг в'язнів, що видавався без врахування розміру, складався зі смугастої роби, взуття з дерев'яними колодками, головного убору [5].

У таборі існували антисанітарні умови. Не

вистачало води, продуктів харчування, одягу та медикаментів. Поліпшення умов мало місце лише наприкінці функціонування Майданеку. З самого початку перебування у таборі, життя в'язнів ускладнювалося голодом, страхом, непосильною працею та хворобами. Будь-які порушення табірної режиму суворо каралися. В'язні мешкали у бараках без системи каналізації. Взимку бараки частково обігрівалися, але цього було недостатньо. На початку 1943 р. в'язнів розмістили у недобудованих бараках без меблів і вікон, тому були вимушені спати прямо на підлозі.

До весни 1943 р. санітарні умови залишалися жахливими. Нестача води унеможливила дотримання гігієни тіла та прання натільної білизни. Не дозволялося мати при собі засоби гігієни. Замість вбиралень використовувалися каналізаційні ями. У нічний час виходити з бараків заборонялося, адже з 21 год. діяла комендантська година. Тому за туалет слугували постійно переповнені дерев'яні контейнери, від яких весь час стояв сморід. Вікна відчиняти заборонялося як взимку, так і влітку.

Попри злиденність існування, ув'язнені плекали надію на виживання у релігійній і культурній сфері. Представники різних конфесій проводили таємні релігійні обряди, приховували нелегальні молитовні предмети, займалися художньою творчістю, поезією, співами. Попри заборону, радянські військовополонені та словацькі євреї співали пісні: після вечірнього апелю (перевірки), вночі, під час групового маршу на роботу. Ортодоксальні євреї співали релігійні пісні.

У 1943 р. заборону на культурні заходи зняли, тому в'язні отримали дозвіл на створення музичних колективів. Хори створили грецькі та білоруські євреї, а також польські жінки з жіночого табору (співали по неділях). Іноді жінки влаштовували вистави та танцювали у вар'єте. Барачні концерти проводив представник варшавської оперети. В'язні Майданеку написали кілька пісень про свої страждання та смерть рідних. У лютому 1943 р. один з польських євреїв створив пісню про масові вбивства своїх співгромадян. Одну з табірних пісень співали всюди: перед сном, на роботі, під час обіду або знуцань охорони [4].

Важкохворих доправляли до лазарету, вони звільнялися від трудових обов'язків і багатогодинного стояння на апелі. У лютому 1942 р. лазарет перетворили у лікарню на чолі з німецьким лікарем-есесівцем. У першому кварталі 1943 р. філії лазарету діяли у кожній секції. Лікарня приймала близько 200 пацієнтів. До-

гляд за хворими здійснювали самі в'язні з медичною освітою: лікарі, фельдшери, медсестри. Однак через відсутність ліків або діагностичних засобів, лікувальних функцій лазарет фактично не виконував. Гігієнічні умови та раціон харчування хворих були ідентичні з іншими житловими бараками та харчуванням в'язнів. Через велику скупченість людей та антисанітарію у таборі виникла епідемія висипного тифу. Іншими поширеними захворюваннями були короста, нефрит, цистит, туберкульоз, травми, лихоманка, обмороження, сонячний удар, карбункули, флегмони, авітаміноз, цинга, фізичне виснаження через постійне недоїдання. Важкохворі підлягали страті (розстрілу або ін'єкції фенолу). Лазарет також використовувався для новоприбулих, яких поміщали на 21 день карантину і лише потім відправляли у житлові бараки. Військовополонених часто розміщували поруч з хворими на відкриту форму туберкульозу легенів, щоб пришвидшити природню смерть. Загибло від 70 до 80% хворих [8, с. 34-35].

В'язні прибували до табору у товарних потягах, лише з Люблінського дистрикту були доставлені на вантажівках. Під час подорожі депортованих не забезпечували ані їжею, ані водою. Жахливі умови транспортування призводили до високого рівня смертності. Тіла загиблих до кінцевої зупинки з вагонів не виносили. Сам табір не мав спеціальної залізничної гілки і потяги зупинялися на відстані кількох кілометрів від нього – на залізничних станціях Любліну. Звідти до табору депортовані йшли пішки.

Євреї проходили селекцію, їх позбавляли всіх особистих речей. Відбір проводили німецькі лікарі Блянке й унтерштурмфюрер СС Ріндфляйш. Постійна селекція відбувалася не лише по прибуттю до табору, але й пізніше – після реєстрації як в'язнів Майданеку. Хороший фізичний стан і здоровий зовнішній вигляд вважалися основними факторами, що визначали шанси на виживання. Діти та люди похилого віку вважалися непридатними для фізичної праці і відразу спрямовувалися у газові камери. Відібрані працездатні відправлялися у лазню митися, а одяг здавали на дезінфекцію. Перед стратою жінок голили. Відповідно до наказу інспектора концтаборів, бригаденфюрера СС Глюкса від 6 серпня 1942 р. зрізане волосся мало використовуватися як сировина для пошиття шкарпеток для підводників і залізничників. Про кількість зібраної сировини до Берліну відправлялися щомісячні звіти [6, с. 392-393]. Так, з вересня 1942 р. по

червень 1944 р. лише одна німецька компанія отримала 730 кг волосся [5].

Залежно від пори року, день розпочинався о 4-5-й годині ранку з перевірки на плацу. Перед цим в'язні мали швидко зібратися, прибрати нари та встигнути поїсти. До жовтня 1943 р., незалежно від погодних умов, сніданок у бараках не допускався та відбувався на вулиці. Складався з чашки чорної кави (цикорію, брукви) без цукру, супу з бур'яну або кількох зерен. Страви подавали в іржавих консервних банках або олов'яних мисках. Заборонялася видача ложок, виделок, ножів, пляшечок для годування малих дітей.

За «нормальних» обставин перевірка на плацу тривала 2-3 години. У разі виявлення порушення, в'язні могли стояти цілий день і всю ніч. На перевірку мали виходити всі, навіть діти, хворі, помираючі. Померлих за ніч виносили та клали поруч. У 6 год. ранку в'язнів групами відправляли на роботу. Об 11-12 год. дня передбачалася годинна перерва на обід. Звичайний раціон харчування включав черпак несолоного та недовареного трав'яного супчику (влітку – з лободи чи капусти, взимку – з гнилої брукви), 180-250 г шматка хліба з каштанової муки й інших домішок. На вечерю видавали кілька неочищених картоплин і той самий напій, що на сніданок. За будь-яку провину в'язня могли позбавити і цієї скудної їжі. Двічі на тиждень видавали кусочок ковбаси з конини, невеличку порцію буряку або маргарину. «Висококалорійний» раціон доводив людей до повного виснаження та голодної смерті.

На вечірній перевірці, яка розпочиналася після заходу сонця, тих, хто погано працював упродовж дня – публічно били палицями, пліткою, різками. Могли побити ногами по голові, у живіт і пах. Кількість ударів сягала понад 25, тому люди часто забивалися на смерть. Порушників дисципліни змушували годинами стояти між двома рядами електроогорожі, могли підвісити за зв'язані за спиною руки, втопити у пожежних басейнах, канавах або каналізаційних ямах, натравити собак. Неабияким садизмом відзначився заступник начальника табору оберштурмфюрер СС Туманн, який вбивав людей ударом по голові або спускав вівчарок.

Серйозні злочини, у тому числі спроба втечі, каралися повішанням. На центральному плацу кожного поля стояла шибениця. Вішали також у спеціальному бараку, поряд з пральнею, між полями 1 і 2. На смерть відправляли ослаблених від голоду та хворих в'язнів, окрім неприцездатних військовополонених, яких

масово розстрілювали за табором. Якщо група не набиралася, то одного-двох полонених могли повісити разом з іншими. Частина людей вбивали у приміщенні поряд з крематорієм, ударами по шиї залізним прутом, а потім безвідоме, напівживе тіло відправляли у печі крематорію. Окремих зв'язували по ногах і руках і кидали у печі живцем. Існувало правило: ті, хто падав непритомними на землю, вважалися мертвими.

Іноді для знищення виснажених людей їх годинами тримали на холоді або заставляли після роботи бігати навколо бараку, а вранці збирали трупи. Існували й інші забави: знущання у машині для вижимки білизни, де людям дробили кісті рук, а потім як непрацездатних знищували. У жіночому таборі, в якому набиралося до 10 тис. осіб, наглядачки теж били заради розваги. Не щадили малолітніх дітей (вбивали ударом голови о стіну бараку, напівживцем кидали у печі крематорію тощо) [2, с. 102; 5; 6, с. 374-377; 8, с. 9, 35-39].

Робота у Майданеку, як і в інших таборах, вважалася основним засобом гноблення та знищення. В'язні слугували джерелом безкоштовної рабської праці. Саме працездатність людини давала надію на виживання. Шансів залишитися у живих не мали фізично слабкі та хворі, яких знищували у першу чергу. Робітничі команди поділялися на дві групи: одні працювали на території табору, інші – за його межами. Команди охоронялися гвардійцями СС. Групами керували капо. До червня 1942 р., майже половина в'язнів працювала на будівництві табірних споруд. Окремих використовували на фабриці, у швейному цеху, на кухні, у коморі, лазареті або адмінбудівлі. Частина робітників працювала на заводах та інших об'єктах Любліну. Найгіршими та небезпечними для здоров'я вважалися будівельні та земляні роботи, оскільки вони продовжувалися незалежно від сезону та погодних умов.

Окрім основної роботи в'язням могли доручити виконання безглузких завдань з метою їх фізичного виснаження (носити землю, каміння тощо). Шанс вижити давала робота, що сприяла здобуттю додаткового харчування (наприклад, на кухні або в їдальні табірному персоналу, обмінним шляхом), виконувалася у закритому приміщенні, а не на вулиці.

Кривава історія табору розпочинається з масового розстрілу радянських військовополонених у листопаді-грудні 1941 р. та смертельними знущаннями над ними: з понад 2 тис. осіб живими залишилося 80. Знищення продовжувалося й у наступні роки. Польських євре-

їв-військовополонених до 1940 р. зібрали у Любліні, потім партіями звозили у Майданек. У січні 1941 р. близько 4 тис. євреїв повантажили у вагони та відправили до табору. Навесні 1942 р., за два дні, розстріляли 6 тис. осіб. Протягом року відбирали кваліфікованих працівників для промислових підприємств міста, а решту відправляли назад до табору. У липні 1943 р. есесівці розстріляли 40 жінок з малими дітьми у першій секції табору [2, с. 103].

З листопада 1943 р. у ході операції «Ернтефест», яка проводилася і в інших концтаборах, ймовірно, з метою помсти за вчинені повстання у Собіборі й інших таборах смерті [4] або задля завершення знищення євреїв Генерал-губернаторства [10, с. 33], протягом дня розстріляли понад 18 тис. євреїв (8,4 тис. власних в'язнів і 10 тис. ув'язнених люблінської в'язниці й інших таборів). За три дні до цього за крематорієм табору були вириті ями. Роздягнених догола людей групами по 50-100 осіб підводили до ровів, вкладали на дно ями обличчям вниз і розстрілювали. На трупи клали нову партію. Після акції, ями присипалися землею, а наступного дня (за іншими даними – за 2-3 дні) тіла відкопували та спалювали. Щоб заглушити автоматні черги та крики жертв, у таборі протягом дня з гучномовців, прикріплених до сторожових вишок, грала музика. Цей масовий розстріл став широковідомим серед населення Любліну. В інших випадках під час нічних розстрілів «ревіли» трактори.

Масові розстріли, ймовірно у тому числі євреїв, відбувалися не лише на території табору, але й поза його межами – у Кремпецькому лісі (8 км від Любліну). Протягом 1942 р. там розстрілювали чоловіків, жінок і дітей різного віку. Перед стратою їх змушували роздягнутися та відбирали цінні речі. У квітні 1943 р. розстріляли грецьких жінок. У другій половині травня есесівці привезли до лісу дві платформи трактором та одну вантажівку дитячих трупів для спалення [2, с. 103; 5; 6, с. 378-380; 8, с. 10-11, 42-43].

Крім методу розстрілу, масове знищення людей практикувалося у шести газових камерах, п'ять з яких добудували протягом серпня-жовтня 1942 р. [10, с. 33]. З осені 1942 р. – на початку вересня 1943 р. методом газациї найбільше знищувалося євреїв. У камери їх загнали голими по 250-300 осіб, а після страти виривали золоті коронки. Одні камери були прилаштовані для використання вуглекислого газу, інші – синильної кислоти («Циклону-Б»). Газ «Циклон» паралельно застосовувався як

для дезінфекції одягу, так і для удушення – все залежало від дозування. На території табору було знайдено 535 банок з блакитними гранулами «Циклону» і декілька балонів з оксидом вуглецю. Отруєння газом тривало близько 10 хв. Методом газациї ліквідували виснажених від голоду, непрацездатних і хворих. Ув'язнених на завершальній стадії крайнього виснаження або невиліковно хворих також відправляли у спеціальні блоки, де їх позбавляли їжі та будь-якої медичної допомоги, прирікаючи на повільне згасання та смерть. Третім методом стало знищення людей у газовагах («душогубках») – вихлопним (угарним) газом [2, с. 104; 5; 6, с. 381-383; 8, с. 19-20, 44]. З метою приховати сліди злочинів німці час від часу ліквідували зондеркоманди – обслуговуючий персонал газових камер і крематорію, які формувалися з в'язнів і замінювалися контингентом новоприбулих. Отож, знищення людей відбувалося методами газациї, розстрілу, повішення, фізичних знущань. Значна частина людей гинула від виснаження, голоду, холоду, хвороб, травм.

Частина трупів спалювалася у крематоріях, а частина закопувалася у великих братських могилах за табором. Пізніше, у 1943-1944 рр. трупи почали викопувати з ям і спалювати у печах чи на кремаційному багатті. Печі існували двох видів: у вигляді великих залізних котлів і стаціонарних у крематоріях. З 1942 р. до осені 1944 р. на території табору діяв крематорій з двома печами. Однак через недостатню пропускну спроможність (14 трупів) і повільну роботу був побудований новий крематорій з п'ятьма печами, загальною пропускну спроможністю у 30 трупів. Щоб побільше вмісти – трупи розчленовували. В одну піч можна було завантажити 4-6 трупів, які спалювалися протягом 15-45 хв., у залежності від температури горіння (близько 1500 градусів). Під час цілодобової роботи усіх печей (особливо з осені 1943 р.) спалювалося від 1400 до 1920 трупів, хоча частина з них вигорала не повністю. Напередодні приходу радянських військ, німці не встигли підірвати другий крематорій, а лише підпалити підсобні приміщення з трупами газованих. Частково збереглася друга газова камера, що знаходилася поряд з крематорієм.

Спалення трупів на вогнищах відбувалося у таборі та Кремпецькому лісі. Трупи розташовували давньоіндійським методом (шар трупів – шар дров). Потім «гору» обливали паливом (нафтою чи бензином) і підпалювали. Кожне вогнище горіло дві доби. Згодом було знайдено 20 ям (18 у таборі та 2 у лісі). Спалити всти-

гли не всі трупи, значна кількість залишалася в ямах. Попіл заривали у ті самі ями та рови, звідки доставали тіла або змішували з навозом і розкидали по довколишніх полях в якості добрива. Кістки перемалювали на спеціальній кісткодробильці, яка працювала за принципом парового вітряку. Подібна установка діяла у Бельжеці й у вересні 1944 р. була знайдена в Янівському концтаборі Львова. Влітку 1943 р. Майданек знову відвідав Гімлер. Прибув з інспекцією проконтролювати процес ретельного приховування слідів злочину, який розпочався восени того ж року [2, с. 105; 6, с. 382-386, 390-391; 8, с. 8, 22, 26-29].

Приречені на смерть цілеспрямовано грабувалися. У таборі й у Любліні існували склади взуття й одягу, особистих речей, дитячих іграшок, валіз та інших речей, забиті до стелі. Значна частина конфіскованого майна сортувалася та вивозилася до Німеччини, щось залишалося співробітникам табору, зокрема жіночий одяг та особисті речі жертв. Глюкс 11 липня 1942 р. розіслав усім комендантам концтаборів наказ РСГА тимчасово припинити поставку речей до Райху, оскільки мішки рвалися та їх вміст ставав відомим широкому колу осіб, що не забезпечувало належної таємничості. Лише у 1944 р. до Німеччини було відправлено 18 вагонів з речами, а також гроші та цінності (золоті та срібні прикраси, посуд, витвори мистецтва тощо). Кількість золота рахувалася за вагою. Усі цінності перевозилися під пильною охороною СС, хоча багато чого розкрадалося табірним персоналом [6, с. 386-388; 8, с. 45].

У Майданеку діяли таємні політичні та військові угруповання. Їх члени мали контакти з підпільними організаціями поза межами табору, вели нелегальне листування за допомогою вільнонайманих працівників з довколишніх населених пунктів. Частина в'язнів намагалася втекти як під час перевезень, так і з трудових загонів, які працювали поза межами табору. Попри тортури та смерть, які чекали на в'язнаних, окремим в'язням, у тому числі євреям, втеча вдавалася. Лишитися в живих важко було біглим іноземцям, адже вони не володіли польською та не орієнтувалися на місцевості [5].

Польське населення знало про те, що відбувалося у Майданеку. У Люблін і довколишні села доносився трупний сморід, а із замку в'язниці видно було дим з головного крематорію. Тим більше частина поляків працювала в окремих секціях табору і, попри заборону, все ж знаходила можливість спілкуватися з

в'язнями. Для поляків почуте та побачене слугувало своєрідним методом залякування і добре на них діяло [8, с. 33-34].

У березні 1944 р. розпочалася підготовка до евакуації Майданеку. У квітні частину в'язнів вивезли в інші концтабори Райху та розчленованої Польщі (Нацвейлер, Гросс-Розен, Освенцим, Равенсбрюк, Плашів, Маутхаузен). Загалом 10 транспортів евакуювали 12-15 тисяч осіб. З метою приховати сліди злочинів бараки демонтували, трупи спалили, а табірну документацію знищили. Остаточна ліквідація табору відбулася 22 липня. До колони у 800 в'язнів приєдналися 200 осіб з Люблінського трудового табору. Їх посадили у потяги та відправили до Аушвицю. Тих, хто не міг дійти до залізничної станції самотужки, пристрілювали на місці. Кільком десяткам в'язнів вдалося з транспорту втекти. До Освенциму прибуло 840 осіб. У Майданеку лишилися радянські інваліди війни та місцеві фермери [5], загалом близько 1 тис. осіб [7]. Сімонов називає цифру у кілька сотень росіян, евакуйованих з табору – від 12 до 16 тис. [8, с. 9]. За різними оцінками, у Майданеку загинуло від 100 до 250 тис. євреїв [7; 9, с. 235], хоча на сайті Музею-Меморіалу значиться інша цифра: всього через табір пройшло 150 тис. в'язнів, загинуло близько 80 тис., з яких 60 тис. – євреї [5].

У серпні 1944 р. Майданек реорганізували у табір НКВС, де тримали членів підпілля, у т.ч. АК, німецьких військовополонених. У фронтовиків, взятих у полон під час боїв під Любліном, табір викликав сильні враження, адже вони довго не могли повірити своїм очам і запевняли, що нічого не знали про злочини СС. Інтернованих осіб розмістили у секції № 3. Зберігся неповний список з прізвищами 84 офіцерів, 52 прапорщиків і сержантів. Один з військовополонених писав, що їх харчування було жакливим, багато людей страждали від проблем зі шлунком, шукали харчі на смітнику. Їм було заборонено листуватися з рідними й отримувати від них посилки з одягом і харчами. Нагальною потребою стала вакцинація проти інфекційних хвороб. Близько 250 в'язнів у ніч на 23 серпня 1944 р. перевезли до іншого фільтраційного табору, а згодом відправили до таборів ГУЛАГу. Точна дата ліквідації табору НКВС донині залишається невідомою.

Однак відомою є доля колишніх співробітників Майданеку. Ще у ході роботи табору, два коменданти Карл Отто Кох та Артур Герман Флорштедт, були арештовані та засуджені до смерті за зловживання владою. Перший судовий процес над співробітниками тривав з

27 листопада по 2 грудня 1944 р. Підсудними визначили чотирьох есесівців і двох німецьких капо. Усі вони були засуджені до смертної кари через повішання. Один із капо за кілька днів до страти покінчив життя самогубством. Решту повісили 3 грудня 1944 р. на території новоствореного музею.

Протягом 1946-1948 рр. покарали 95 колишніх членів табірної персоналу, у тому числі Ельзу Еріх, засуджену до страти. Обвинуваченим інкримінувалися також злочини, скоєні в інших концтаборах. Найдовший процес над 17 підсудними проходив у Дюссельдорфі з 26 листопада 1975 р. до 30 червня 1981 р. Четверо з них уникнули переслідування за станом здоров'я або смерті, п'ятеро були виправдані. Лише вісім підсудних визнали винними: одного засудили до довічного ув'язнення, решта отримала термін від 3-х до 12-ти років позбавлення волі. Судове рішення викликало широку критику з боку прокурорів, політиків і представників широкої громадськості [5].

Отже, Майданек одночасно виконував різноманітні функції: виправно-трудова, каральна, знищувальна. Через нього пройшли сотні тисяч людей, однак лише окремі категорії військовополонених, а також євреї (цивільні та військові) винищувалися масово та цілеспрямовано. Інші категорії в'язнів помирали за різних обставин, зазвичай, як відпрацьований і більше непотрібний Райху людський матеріал, водночас не підпадаючи під програму обов'язкової ліквідації. Їх виживання залежало від них самих: фізичного та морально-психологічного стану, мотивації залишитися у живих за будь-яку ціну, особистих зв'язків з табірним персоналом тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтман И. Майданек глазами Константина Симонова / И. Альтман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.holofond.ru
2. Коммюнике Польско-советской чрезвычайной комиссии по расследованию злодеяний немцев, совершенных в лагере уничтожения на Майданеке в г. Люблине // Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса / Ред. и авт. предисл. Л.Н. Смирнов; докум. материал, примечания и некоторые статьи М.Ю. Рагинского. – М.: Юридическая литература, 1985. – С. 100-105.
3. Лагерь на Майданеке. – Уфа: Башгосиздат, 1944. – 40 с.
4. Майданек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://holocaustmusic.ort.org/ru/places/camps/death-camps/majdanek>
5. Музей-Мемориал «Майданек» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.majdanek.eu/en/history>
6. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми тт. / Под общ. ред. Р.А. Руденко. – Т. IV: Военные преступления и преступления против человечности. – М.: Госиздательство юридической литературы, 1959. – 896 с.
7. Рейхман Г. Двадцать дней массовых убийств / Г. Рейхман // Еврейский камертон (Израиль). – 2007. –

6 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.holofond.ru

8. Симонов К. Лагерь уничтожения / Главное политуправление Красной Армии. – М.: Военное издательство Народного Комиссариата Обороны, 1944. – 45 с.

9. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем / Под ред. Беллы Гутерман, Авнер Шалев. – Иеруса-

лим: Яд Вашем, 2007. – 325 с.

10. Шухта Р. Немецкие нацистские лагеря на оккупированных землях Польши во время Второй мировой войны / Роберт Шухта; [пер. с польс.]. – Варшава: Издание МИД Республики Польша, Департамент Промоции, [Б.г.]. – 47 с. – (Страницы истории Польши).

Михайлюк Марина Концентраційний табір Майданек

У статті йдеться про функціонування одного з нацистських концтаборів на території окупованої Польщі, який для євреїв став табором смерті. Увага акцентується на причинах та етапах створення табору, функціях персоналу, умовах перебування в'язнів і системі їх покарання, методам масового знищення людей і приховування слідів злочину, причинах ліквідації табору, його звільнення радянською армією, розглядається подальша доля табірному персоналу.

Ключові слова: Майданек, в'язні, система покарання, методи масового знищення людей, приховування слідів злочину, звільнення табору, судові процеси над нацистськими злочинцями

Михайлюк Марина Концентрационный лагерь Майданек

В статье речь идет о функционировании одного из нацистских концлагерей на территории оккупированной Польши, который для евреев стал лагерем смерти. Внимание акцентируется на причинах и этапах создания лагеря, функциях персонала, условиях проживания узников и системе их наказания, методах массового уничтожения людей и сокрытия следов преступлений, причинах ликвидации лагеря, освобождения советскими войсками, последующей судьбе лагерного персонала.

Ключевые слова: Майданек, узники, система наказания, методы массового уничтожения людей, сокрытие следов преступления, освобождение лагеря, судебные процессы по делу нацистских преступников

Mukhailiuk Maryna Majdanek – Nazi concentration camp

The article focuses on the functioning of one of the Nazi concentration camps in occupied Poland, which for the Jews was the death camp. Attention is focused on the causes and stages of camp, staff functions, the living conditions of prisoners and their system of penalties, methods of mass destruction and concealment of traces of the crimes, the reasons for the elimination of the camp, liberation by Soviet troops, followed the fate of the camp staff. The findings indicated that Majdanek simultaneously perform different functions: forced labor, punitive, liquidations. Through it passed the hundreds of thousands of people, but only the Jews (both civilian and prisoners of war) were exterminated en masse and purposefully. Other categories of prisoners died under different circumstances, as a rule, as a waste and no longer need human material Reich, while not falling under the compulsory liquidation. Therefore, their survival depended on them: physical and morale, motivation to stay alive at all costs, personal connections with the camp personnel.

Keywords: Majdanek, prisoners, punishment, mass destruction methods concealing traces of the crime, liberation of the camp, trials of Nazi war criminals

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 31.01.2017 р.